

Research Article

मंगळवेढ्याची लढाई, ऐतिहासिक अभ्यास

पुनम किसन चव्हाण

बी. ए. भाग - ३ (इतिहास विभाग) , श्रीसंत दामाजी महाविद्यालय, मंगळवेढा.

सारांश :

महाराष्ट्राच्या इतिहासात विशेषतः शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्याचा अभ्यास करीत असताना मंगळवेढा या ऐतिहासिक स्थळांचा अनेकदा उल्लेख मिळतो.

प्रस्तावना :

अनेक संतांचे माहेरघर असणारे मंगळवेढा हे ऐतिहासिक स्थळ आहे. याच ऐतिहासिक स्थळास दामाजी पंतांचा मंगळवेढा म्हणूनही ओळखले जाते. याच मंगळवेढा नगरीमध्ये प्राचीन काळापासून अनेक राज घराण्यांनी राज्य केल्याचे आपणास दिसून येतात.

भौगोलीक स्थान :-

मंगळवेढा हे शहर सोलापूर जिल्याच्या नेत्रट्येस ५४ कि.मी अंतरावर असून १७° उत्तर रेखावृत्त तर ७५°-२५ पूर्व अक्षवृत्तावर आहे. महाराष्ट्राचे अध्यात्मिक स्थान म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या पंढरपूरापासून २२ कि.मी. अंतरावर आहे. या शहराची समुद्रसपाटीपासून उंची ४५६ मीटर उंचीवर मंगळवेढा या शहरास पंढरपूर, मोहोळ, जत, सांगोला यास तालुक्याच्या सीमा लागून आहेत. येथील हवामान उष्ण व कोरडे असून ज्वारी, मका, तूर, हरभरा, करडा यासारखी पिके घेतली जातात. मंगळवेढ्यास ज्वारीचे कोठार म्हणूनही ओळखले जाते.

मंगळवेढा या नावाची उत्पत्ती :-

मंगळवेढा शहर वसले याबाबत निश्चित पुरावा मिळत नाही. चालुक्य राजा मंगलेश यांच्या नावावरून यास मंगळवेढा हे नाव पडले असावे. प्राचीन काळात मंगळवेढा या शहरास जीवनपुरी या नावानेही संबोधले जातात. मंगलाई देवीच्या नावावरून मंगळवेढा हे नाव पडले असावे, अशी अख्यायिका आहे. त्याचबरोबर कौरव पांडव यांच्या काळात पडताना १४ वर्षे वनवास १२ महिने अज्ञातवास या काळात त्यांचे वास्तव या प्रदेशात असणाऱ्या उल्लेख मिळतो. वेगवेगळ्या काळात मंगळवेढा हे शहर वेगवेगळ्या राज वंशाच्या अधिपत्याखाली असल्याचे दिसते. कलचुरीचे राजवंशाच्या चालुक्य,

यादव, ब्राम्हणी, अदिलशहा, निजामशहा, मराठा, पेशवे व पेशवे काळात पटवर्धनाची अंमल मंगळवेढा यसा शहरात असल्याचे दिसते.

महत्व :-

आजपर्यंत देशाचा वेगवेगळ्या इतिहास लिहण्यास प्रयत्न झाला. परंतू स्थानिक इतिहासाकडे दुर्लक्ष झाल्याचे दिसते. त्यामुळे स्थानिक इतिहासावर मोठ्या प्रमाणात प्रकाश टाकणे आवश्यक आहे, म्हणून मंगळवेढ्याची लढाई हा विषय शोध निबंधासाठी निवडण्यात आला आहे.

उद्दिष्ट्ये :-

१. पुरंदरच्या तहानंतर दक्षिणेस झालेल्या राजकीय हालचालीवर प्रकाश टाकणे.
२. छत्रपती शिवाजी महाराजांचा मंगळवेढ्यासाठी आलेला संबंध व मंगळवेढ्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
३. मंगळवेढ्याची ऐतिहासिक लढाईचा अभ्यास करणे.

मंगळवेढ्याची लढाई :-

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची स्थापना महाराष्ट्रात केल्यामुळे पुढील काळात आदिलशहा व मुघल यांच्याबरोबर संघर्ष अनिवार्य होता. शाहिस्तेखानाचा पराभव व सुरतेची लूट यामुळे पढील काळात मिर्झा राजे जयसिंगची स्वारी यामुळे दक्षिणेच्या एकुणच राजकारणावर व्यापक परिणाम झाल्याचे दिसते.

पुरंदरच्या तहावेळी आदिलशहाच्या विरोधात मुघलांना मदत करण्याचे छत्रपती शिवाजी महाराजांनी मान्य केले होते. त्याचाच परिणाम मुघल व आदिलशहा यांच्या झालेल्या लढाईत शिवाजी महाराज यांनी मुघलांच्या बाजूने मंगळवेढ्याच्या लढाईत भाग घेतला. मुघल फौजा आदिलशाही जिंकून घेण्याच्या उद्देशाने म्हसवड, भाळवणी, कासेगाव मार्गे मंगळवेढ्यास हजर झाल्या. याच काळात बेहलुखान यांचा नात अब्दुल महमुद मुघलास येऊन मिळावा त्यास पाच हजार मनसबदारी इखलास खान या नावाने मुघलाकडून लढण्यास तयार झाला.

शिवाजी महाराज व मिर्झा राजे जयसिंग यांची भेट दि. १८ नोव्हेंबर १८६५ रोजी मंगळवेढ्यात झाली. त्यावेळी शिवाजी महाराज मुघलाबरोबर आदिलशहा विरोधात लढण्यासाठी आल्याचा उल्लेख मिळतो. मंगळवेढा येथे मुघल व आदिलशहा यांच्यात झालेल्या लढाईत आदिलशहाकडून वझीर खान व सेनापती शर्जाखान तर मुघलाकडून दिलेरखान व शिवाजी महाराज लढाईत सहभागी होते. शर्जाखान, व्यंकोजी राजे, मुहमद इखलासखान, अब्दुल अहमद, घाडगे, जगताप, बोंधळे, खंडागळे हे आदिलशहाकडून लढत होते. याचा उल्लेख मिळतो. आदिलशहा सैन्य व मुघली सैन्य यांचा प्रथम संघर्ष २५ डिसेंबर १६६५ रोजी घडून आला. या लढाईत मुघल सैन्याचा पराभव झाल्याचा उल्लेख मिळतो.

२५ डिसेंबर १६६५ रोजी मंगळवेढ्याची लढाई दोन बंधू छत्रपती शिवाजी महाराज व व्यंकोजी राजे परस्परांच्या विरोधात एक मुघलाच्या बाजूने तर दुसरा आदिलशहाच्या बाजूने मंगळवेढ्याच्या दक्षिणेस १० मैल अंतरावर लढत होते. म्हणून ही लढाई मराठ्यांच्या इतिहासात मंगळवेढ्याची लढाई म्हणून प्रसिध्द आहे. पुढील काळात औरंगाजेब बादशहा शाहू पटवर्धन मराठ्यांच्या शेवटचा सेनापती बापू गोखले त्याचप्रमाणे आदिलशहा, निजामशहा, बिदर बादशहा मुघल यांचा मंगळवेढा या ऐतिहासिक स्थळाची असणारा संबंध लक्षात घेत मंगळवेढ्याचे ऐतिहासिक महत्व अधोरेखित होते. पुरंदरच्या तहानंतर दक्षिणेत बदलेली राजकीय परिस्थिती मुघल छत्रपती शिवाजी महाराज व आदिलशहा यांच्यातील संबंध या दृष्टीने मंगळवेढ्याच्या लढाई ऐतिहासिक महत्व प्राप्त होते. त्या दृष्टीने यसा लढाईवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न शोध निबंधात केला आहे.

संदर्भ साधने :-

- १) खोवटेकर वि.गो. - मराठयांच्या स्वा-यांचे मुक्काम, इतिहास संशोधन मंडळ, १९७७
- २) मंगळवेढा तिर्थक्षेत्र आराखडा मंगळवेढा नगरपरिषद, मंगळवेढा, सन २००४-०५
- ३) *Maharashtra State Gazetteer Solapur District, 1989.*
- ४) आवताडे नानासाहेब व्यंकटेश - श्री संत दामाजी चरित्र, श्री संत दामाजी संस्था मंगळवेढा, २००६
- ५) देशमुख गोपाळ मारुती - सोलापूर जिल्हयातील इतिहास मराठा कालखंड भाग - १, रेवू प्रकाशन, पंढरपूर २००९.

पुनम किसन चव्हाण

बी. ए. भाग - ३ (इतिहास विभाग) , श्रीसंत दामाजी महाविद्यालय, मंगळवेढा.